

ληση, ἀκόμα κι' ἡ ἰδιαίτερη βούληση κάθε προσώπου, ὅταν κατευθύνεται πρὸς τὸ ἴδιο αὐτὸ πρόσωπο, εἶναι περιορισμένη, ὑπὸ τὸν ὄρο τῆς συμφωνίας μὲ τὴν ἀντικειμενικὴν ἀξιολογίαν τοῦ λογικοῦ ὄντος, εἶναι ὑποχρεωμένη δηλ. νὰ μὴν ὑποτάξῃ αὐτὸ τὸ ὄν σὲ ἓνα σκοπό, πού δὲν εἶναι δυνατὸς κατὰ ἓνα νόμο, πού νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ ἴδιου τοῦ παθητικοῦ ὑποκειμένου, γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ μὴ τὸ μεταχειρίζεται ποτὲ σὰν ἀπλὸ μέσο, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ γιὰ σκοπό. Αὐτὸ τὸν ὄρο τὸν ἀποδίδουμε ἀκόμα καὶ στὴ θεία βούληση σχετικὰ μὲ τὰ λογικὰ ὄντα στὸν κόσμον, σὰν πλάσματά της, γιὰτὶ ὁ ὄρος αὐτὸς βασίζεται στὴν προσωπικότητά τους, πού μόνον ἀπ' αὐτὴν μποροῦν νὰ εἶναι σκοποὶ καθ' ἑαυτά.

Αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς προσωπικότητας, πού γεννάει τὸ σεβασμὸ καὶ πού μᾶς βάζει μπροστὰ στὰ μάτια μας τὴν ἀνωτερότητα τῆς φύσης μας (κατὰ τὸν καθορισμὸ της) ἐνῶ ταυτοχρόνως μᾶς κάνει νὰ διακρίνουμε τὴν ἔλλειψη τῆς συμφωνίας τοῦ τρόπου τῆς συμπεριφορᾶς μας πρὸς αὐτήν, κι' ἔτσι καταπολεμεῖ τὴν ἀλαζονεία μας, εἶναι φυσικὴ καὶ μπορεῖ εὐκόλα νὰ τὴν κατανοήσῃ καὶ τὸ πιὸ συνηθισμένο ἀνθρώπινο λογικόν. Κάθε ἄνθρωπος, ἀκόμα κι' ἓνας μέτρια τίμιος, δὲν ἔχει παρατηρήσει πὼς πολλές φορές κρατήθηκε ἀπὸ τὸ νὰ πῆ κάποιο ψέμμα, πού θὰ τὸν ἔβγαζε ἀπὸ μιὰ δύσκολη κατάσταση ἢ μ' αὐτὸ θὰ βοηθοῦσε κάποιο φίλο του, μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ μὴ ξεπέσῃ στὴν ἴδια του τὴ συνείδηση ; Ἕνας δίκαιος ἄνθρωπος, στὴν πιὸ μεγάλη δυστυχία τῆς ζωῆς του, πού μποροῦσε νὰ τὴν ἀποφύγῃ, ἀρκεῖ νὰ μὴν τὸν ἐννοιαζέ γιὰ τὸ καθῆκον, δὲν κρατιέται ἀκόμα ἀπ' τὴ συνείδηση πὼς διατήρησε τὴν ἀξιοσύνη του καὶ τὴν τιμὴ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας στὸ πρόσωπό του καὶ πὼς δὲν ἔχει ἀφορμὴ νὰ ντρέπεται μπροστὰ στὸν ἑαυτό του καὶ νὰ φοβᾶται τὸ ἐσωτερικὸ βλέμμα τῆς ἔρευνας τῆς συνείδησης ; Αὐτὴ ἡ παρηγοριὰ δὲν εἶναι εὐδαιμονία, οὔτε τὸ μικρότερον μέρος εὐδαιμονίας. Γιὰτὶ κανένας δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ τοῦ δο-

θῆ εὐκαιρία νὰ τῆ δοκιμάσῃ, κι' ἴσως δὲν θὰ ἐπιθυμοῦσε καθόλου μιὰ ζωὴ μὲ τέτοιες συνθῆκες. Ἀλλὰ ἐκεῖνος ζῆ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποφέρῃ νὰ θεωρεῖται ἀνάξιος τῆς ζωῆς στὰ μάτια τῆς συνείδησός του. Αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ γαλήνη εἶναι ἀπλῶς ἀρνητικὴ, σχετικὰ μὲ κάθε τι ποὺ κάνει εὐχάριστη τὴ ζωὴ. Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα σεβασμοῦ πρὸς κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ, ποὺ σὲ σύγκριση καὶ σὲ ἀντίθεση μαζί του, ἡ ζωὴ μὲ τὸ σύνολο τῶν ἡδονῶν τῆς δὲν ἔχει καμμιά ἀξία. Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ζῆ ἀκόμα μόνο ἀπὸ καθῆκον, κι' ὄχι γιατί δοκιμάζει καὶ τὴν παραμικρὴ εὐχαρίστηση στὴ ζωὴ.

Τέτοια εἶναι ἡ φύση τοῦ ἀληθινοῦ κίνητρο τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου. Τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ὁ ἴδιος ὁ καθαρὸς ἠθικὸς νόμος, ἐφ' ὅσον μᾶς κάνει νὰ αἰσθανόμαστε τὴν ἀνωτερότητα τῆς ὑπεραισθητῆς μας ὑπαρξῆς, καὶ παράγει ὑποκειμενικὰ στοὺς ἀνθρώπους, ποὺ ἔχουν μαζί συνείδηση τῆς συναισθηματικῆς τους ὑπαρξῆς ἐνωμένης μὲ τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ φύση των, ἐφ' ὅσον ἐρεθίζεται παθολογικά, τὸ σεβασμὸ στὸν ὑπέρτερο καθορισμὸ τους. Τώρα μ' αὐτὸ τὸ κίνητρο μποροῦν πολὺ καλὰ νὰ ἐνωθοῦν τόσα θέλητρα καὶ χαρὲς τῆς ζωῆς, πού κι' ἡ πιὸ συνετὴ ἐκλογή ἐνὸς λογικοῦ ἐπικούρειου, καὶ ποὺ ἀποβλέπει στὴν πιὸ μεγάλη ὠφέλεια τῆς ζωῆς, θὰ δηλωνότανε ὑπὲρ τῆς καλῆς ἠθικῆς διαγωγῆς. Καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρμοστὸ νὰ ἐνώσουμε αὐτὴ τὴν ἀποψη τοῦ χαρούμενου αἰσθήματος τῆς ζωῆς μὲ κεῖνο τὸ ἀνώτατο κίνητρο ποὺ εἶναι ἐπαρκῆς καθορισμὸς μόνο του, ἀλλὰ μόνο γιὰ νὰ δημιουργηθῆ ἔτσι ἓνα ἀντίβαρὸ στὶς ψεύτικες ὑποσχέσεις, ποὺ δὲν παύει ποτὲ νὰ δίνῃ τὸ ἐλάττωμα ἀπὸ τὸ ἀντίθετο μέρος κι' ὄχι γιὰ νὰ βάλουμε σ' αὐτὸ τὸ αἶσθημα, οὔτε στὸ παραμικρὸ μέρος, τὴ δύναμη ποὺ πραγματικὰ κινεῖ ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ καθῆκον. Γιατὶ τοῦτο θὰ ἦταν σὰν νὰ θέλαμε νὰ καταστρέψουμε τὴν ἠθικὴ πρόθεση στὴν πηγὴ της. Ἡ ἀξιότητα τοῦ καθήκοντος δὲν ἔχει καμμ-

μιὰ σχέσηη μὲ τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς. Τὸ καθῆκον ἔχει τὸν δικό του νόμο καὶ τὸ δικό του δικαστήριο. Κι' ἂν θέλαμε νὰ ἀνακατέψουμε τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο γιὰ νὰ τὰ δώσουμε ἔτσι ἀνακατεμμένα σὰ φάρμακο στὴν ἄρρωστη ψυχὴ, ὅμως αὐτὰ θὰ χωριζόντουσαν ἀμέσως μόνα τους. Κι' ἂν δὲν γινότανε τοῦτο, τότε τὸ πρῶτο, ἡ ἀξιότητα τοῦ καθῆκοντος, δὲν θὰ εἶχε καμμιά ἐνέργεια, ἀλλὰ, ἂν ἡ φυσικὴ ζωὴ κέρδιζε κάποια δύναμη, τότε ἡ ἠθικὴ ζωὴ θὰ χανόταν ἀγιάτρευτα.

Κριτικὴ διασάφηση

τῆς ἀναλυτικῆς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου

Λέγοντας κριτικὴ διασάφηση μᾶς ἐπιστήμης, ἡ ἐνὸς μέρους αὐτῆς, ποὺ ἀποτελεῖ μόνο του σύστημα, ἐννοῶ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν δικαιολόγηση τῶν αἰτιῶν, ποὺ γι' αὐτὲς πρέπει νὰ ἔχη αὐτὴ τὴ συστηματικὴ μορφή κι' ὄχι μὰ ἄλλη, ὅταν ἔρχεται σὲ σύγκριση μ' ἓνα ἄλλο σύστημα ποὺ βασίζεται κι' αὐτὸ σὲ μιὰ ὅμοια γνωστικὴ δύναμη. Τώρα ὁ πρακτικὸς λόγος ἔχει γιὰ βάση τὴν ἴδια γνωστικὴ δύναμη μὲ τὸ θεωρητικὸ λόγο, ἐφ' ὅσον κι' ὁ ἓνας κι' ὁ ἄλλος εἶναι καθαρὸς λόγος. Ἡ διαφορὰ λοιπὸν τῆς συστηματικῆς μορφῆς τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοῦ ἄλλου πρέπει νὰ καθοριστῆ ἀπὸ τὴ σύγκρισή τους, καὶ πρέπει νὰ δοθῆ ἡ ἀφορμὴ αὐτῆς τῆς διαφορᾶς.

Ἡ ἀναλυτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου ἀσχολεῖται μὲ τὴ γ ν ὠ σ η τῶν ἀντικειμένων, γιὰ τοῦτο πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὴν ἐποπτεία. Ὁ πρακτικὸς, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος λόγος, δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴ γνώση τῶν ἀντικειμένων, παρὰ θέλει μονάχα νὰ μᾶς δώσῃ ἓνα νόμο τῆς βούλησης, ποὺ νὰ ἔχει τὴ δύναμη νὰ παραγάγῃ τὰ ἀντικείμενα, γι' αὐτὸ ἡ κριτικὴ τῆς ἀναλυτικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει ν' ἀρχίξῃ ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῶν πρακτικῶν ἀ priori ἀρχῶν. Κι' ἀπὸ κεῖ μονάχα μπορού-

σε νὰ περάση στὴν ἐξέταση τῶν ἐννοιῶν τῶν ἀντικειμένων, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, γιὰ νὰ κλείση τέλος αὐτὸ τὸ τμῆμα μὲ τὸ κεφάλαιο, ποὺ καθορίζει τὴ σχέση τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου πρὸς τὴ συναισθηματικότητα καὶ τὴν ἀναγκαία καὶ γνωστὴ a priori ἐπίδραση τούτου πρὸς αὐτήν, δηλ. τὸ ἠθικὸ συναίσθημα. Ἔτσι κι' οἱ δύο ἀναλυτικὲς ἔχουν ἀνάλογη διαίρεση, ἀλλὰ κατὰ ἀντίστροφο τρόπο. Ἡ ἀναλυτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου διαιρεῖται σὲ ὑπερβατικὴ αἰσθητικὴ καὶ ὑπερβατικὴ λογικὴ. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀν' ἀλλάξουμε τὴ σειρά. Ἡ λογικὴ, πάλι, τοῦ θεωρητικοῦ λόγου διαιρεῖται σὲ ἀναλυτικὴ τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀναλυτικὴ τῶν ἀρχῶν κι' ἐδῶ γίνεται τὸ ἴδιο, ἔχουμε ἀναλυτικὴ τῶν ἀρχῶν καὶ ἀναλυτικὴ τῶν ἐννοιῶν. Ἡ αἰσθητικὴ, ποὺ στὸν καθαρὸ θεωρητικὸ λόγο εἶχε ἀκόμα δύο μέρη, ἐδῶ δὲν ὑποδιαιρεῖται, γιατί ἡ συναισθηματικότητα δὲν θεωρεῖται ἐδῶ καθόλου σὰν ἰκανότητα ἐποπτείας, ἀλλὰ μόνο σὰν συναίσθημα.

Αὐτὴ ἡ διαίρεση σὲ δύο μέρη μὲ τὴν ὑποδιαίρεσή της, δὲν ἀκολουθήθηκε ἐδῶ γιὰ τοῦτο τὸ λόγο: ἀφοῦ εἶναι ὁ καθαρὸς λόγος, ποὺ ἐδῶ τὸν θεωροῦμε στὴν πρακτικὴ του χρῆση, καὶ ποὺ κατὰ συνέπεια κινεῖται ἀπὸ ἀρχὲς a priori καὶ ὄχι ἀπὸ καθοριστικὲς αἰτίες ἐμπειρικὲς, ἔτσι ἡ διαίρεση τῆς ἀναλυτικῆς τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει νὰ γίνῃ ὅμοια μὲ κείνη ἐνὸς συλλογισμοῦ δηλ. ἀπὸ τὸ γενικὸ στὸ εἰδικό, ἀπὸ τὸν παγκόσμιο κανόνα στὸ συμπέρασμα, ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἠθικὴ ἀρχὴ στὸν ὑποκειμενικὸ καθορισμὸ τῆς βούλησης. Αὐτὲς οἱ συγκρίσεις θὰ εὐχαριστήσουν ὅποιον μπόρεσε νὰ πεισθῇ ἀπὸ τὶς προτάσεις ποὺ παρουσιάσθηκαν στὴν ἀναλυτικὴ, γιατί αὐτὲς δικαιολογοῦν τὴν ἐλπίδα, πὼς ἴσως μπορούμε νὰ φθάσουμε ὡς τὴ γνώση τῆς ἐνότητος ὁλόκληρης τῆς δύναμης τοῦ καθαρῦ λόγου (τόσο τῆς θεωρητικῆς ὅσο καὶ τῆς πρακτικῆς) καὶ πὼς τὸ πᾶν ἔχει νὰ προέλθῃ ἀπὸ μιὰ καὶ μὴν ἀρχή.

πὸ εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, νὰ ἱκανοποιεῖται μόνο σὲ μιὰ ἐνότητα ἐντελῶς συστηματικῆ τῶν γνώσεών του.

Σημαντικὲς ἀκόμα διαφορὲς βρίσκουμε καὶ στὸ περιεχόμενο. Στὸ θεωρητικὸ λόγο, ἡ δύναμη μιᾶς λογικῆς καθαρῆς γνώσης a priori, μπορούσε εὐκόλως νὰ δειχθῆ ἀπὸ παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι ἀπὸ μόνος του πρακτικὸς, τοῦτο ἔπρεπε νὰ δειχθῆ μόνον ἀπ' τὴν πιὸ συνηθισμένη πρακτικῆ λογικῆ χρήση, μιὰ κι' εἶχε βεβαιωθῆ πὼς τὴν ἀνώτατη πρακτικῆ ἀρχὴ τὴ γνωρίζει τὸ συνηθισμένο ἀνθρώπινον λογικὸ ἐντελῶς a priori καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο.

Τὴ δικαιολόγησι τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, σὰν ἀρχῶν ἐνὸς καθαρῶς λόγου, μπορούσαμε νὰ τὴν ἀποκτήσουμε μὲ βεβαιότητα καὶ μόνο μὲ τὴν ἀπλή ἀναφορὰ στὴν κρίσι τῆς πιὸ κοινῆς ἀνθρώπινης διάνοιας, γιατί κάθε καθαρὸς πρακτικὸς λόγος ἀντιτίθεται ἀμέσως σὲ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο, πὸ ἀνακατεύεται στὰ ἀξιώματά μας, καὶ πὸ τὸ καταλαβαίνει ἀμέσως ἀπὸ τὸ αἰσθημα τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς δυσἀρεσκείας πὸ προκαλεῖ. Αὕτῃ τὴ διαφορικότητα τῶν καθοριστικῶν αἰτιῶν (ἐμπειρικῶν καὶ λογικῶν) τὴ γνωρίζουμε μ' αὕτῃ τὴν ἀντίθεση ἐνὸς πρακτικῶ νομοθετικοῦ λογικοῦ ἐνάντια σὲ κάθε κλίσι πὸ ἀνακατεύεται ἐκεῖ, μέσῳ ἐνὸς ξεχωριστοῦ τρόπου αἰσθητικότητας, πὸ παράγεται μέσῳ αὕτῆς τῆς νομοθεσίας, σὰν ἓνα καταναγκασμό, δηλ. μὲ τὸ συναίσθημα τοῦ σεβασμοῦ πὸ κανένας ἀνθρώπος δὲν τὸν αἰσθάνεται πρὸς τὶς κλίσεις παρὰ μόνο πρὸς τὸ νόμο. Αὕτῃ ἡ διαφορικότητα γίνεται γνωστὴ κατὰ τόσο ξεκαθαρισμένο τρόπο, πὸ κάθε ἀνθρώπινη διάνοια, κι' ἡ πιὸ συνηθισμένη, σ' ἓνα παράδειγμα πὸ τῆς παρουσιάζεται, διακρίνει ἀμέσως, πὸς μπορεῖ βέβαια νὰ ἀκολουθῆσι τὶς προτροπὲς πὸ προέρχονται ἀπὸ ἐμπειρικὰ καθοριστικὰ αἷτια, ἀλλὰ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπακούσῃ.

ση σὲ ἄλλο νόμο, παρὰ μόνο σιὸν καθαρὸ πρακτικὸ νόμο τοῦ λογικοῦ.

Σχετικὰ μὲ τὴ διαφορὰ τῆς θεωρίας τῆς εὐδαιμονίας ἀπὸ τὴν θεωρίαν ἠθικῶν, ἐδῶ ἢ Ἀναλυτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει νὰ προχωρῇ μὲ μεγάλη ἀκρίβεια, μᾶλλον μὲ δισταγμὸ, τὸ ἴδιο ὅπως ὁ γεωμέτρης στὸ ἔργο του. Ἀλλὰ στὸ φιλόσοφο, πού ἔχει ἐδῶ νὰ ἀντικρῦση περισσότερες δυσκολίες, μιὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ παραδεχτῇ καμμιά ἐπιπτώσιον γιὰ βία (τοῦ καθαρῶ νοούμενου), δίνεται ὅμως ἐδῶ ἢ δυνατότητα νὰ κἀνη ὁποιαδήποτε στιγμὴ θέληση, ἕνα πείραμα μὲ τὸ πρακτικὸ λογικὸ καὶ θε ἀνθρώπου, γιὰ νὰ διακρίνη τὴν πρακτικὴ καθοριστικὴ αἰτία ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ, ὅταν δηλ. στὴν καθορισμένη ἐμπειρικῶ βούληση (π. χ. ἐκείνου πού θὰ ἔλεγε ψέματα, γιὰτι ἔτσι θὰ κέρδιζε κάποιον προῶγμα) προσθέτει τὸν ἠθικὸ νόμον (σαν καθοριστικὴ αἰτία). Παρουσιάζετε δηλ. σ' αὐτόν, πού ἄλλωστε εἶναι ἀγαθὸς ἀνθρώπος (ἢ πού μόνο αὐτὴ τὴ φορά μπαίνει νοητικῶ στὴν θέση ἑνὸς ἀγαθοῦ ἀνθρώπου), τὸν ἠθικὸ νόμον, πού ἀπ' αὐτόν γνωρίζει τὴν ἀναξιοτήτα ἑνὸς ψεύτη, καὶ ἀμέσως τὸ πρακτικὸ του λογικὸ (στὴν κρίση σχετικὰ μὲ ὅ,τι θὰ ἔπρεπε νὰ κἀνη) ἐγκαταλείπει τὸ ὄφελός του καὶ ἐνώνεται μὲ κεῖνον, πού τοῦ διατηρεῖ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ ἴδιο του τὸ πρόσωπον (τὴ φιλαλήθεια) κι' ἔτσι ξεκαθαρίζεται τὸ ἐμπειρικὸ στοιχεῖον (τὸ ὄφελος), ἀπὸ κάθε προῶγμα πού ἀνήκει στὸ λογικόν.

Αὐτὴ ἢ διαφορὰ τῆς ἀρχῆς τῆς εὐδαιμονίας ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀρχή, δὲν εἶναι ἐντελῶς μιὰ ἀντίθεση, γιὰτι πολλές φορές μπορεῖ νὰ ἔχουμε καθῆκον νὰ ἐπιδιώκουμε τὴν εὐδαιμονία μας, ἀλλὰ πάντοτε ὅμως ἔμμεσα γιὰ νὰ ἐπιτύχουμε ἕναν ἄλλον σκοπὸ ἠθικὸ καὶ ποτὲ ἢ εὐδαιμονία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄμεσα ἕνα καθῆκον καὶ ἀκόμα λιγώτερον μιὰ ἀρχή γιὰ ὅλα τὰ καθήκοντα. Τώρα ἀφοῦ ὅλες οἱ καθοριστικὲς αἰτίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μοναδικὸ λο-

γικὸ πρακτικὸ νόμο (τὸν ἠθικὸ νόμο), εἶναι ὅλες ἐμπειρικὲς καὶ ἄρα ἀνήκουν στὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, γι' αὐτὸ πρέπει ὅλες αὐτὲς νὰ τίς χωρίσουμε ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἠθικὴ ἀρχὴ κι' ὄχι νὰ τίς ἐνσωματώσουμε σ' αὐτήν, σὰν προϋποθέσεις της, γιὰ τοῦτο θὰ ἐκμηδένιζε κάθε ἠθικὴ ἀξία, τὸ ἴδιο ὅπως τὸ ἀνακάτεμμα ἐμπειρικῶν γεωμετρικῶν στοιχείων θ' ἀφαιροῦσε κάθε προφανότητα ἀπὸ τὰ μαθηματικά.

Στὴ θέση τῆς παραγωγῆς τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου, δηλ. τῆς ἐρμηνείας τῆς δυνατότητας μιᾶς τέτοιας a priori γνώσης, θὰ μπορούσε νὰ μπῆ μόνο τοῦτο, ὅτι δηλ. ἂν δειχτῆ ἢ πιθανότητα τῆς ἐλευθερίας μιᾶς ἀποτελεσματικῆς αἰτίας, θὰ δειχνότανε ἐπίσης ὄχι ἀπλῶς ἡ δυνατότητα, ἀλλὰ κι' ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου σὰν ἀνωτάτου πρακτικοῦ νόμου λογικῶν ὄντων, πού σ' αὐτὸν ἀποδίδεται ἡ ἐλευθερία τῆς αἰτιότητας τῆς βούλησής των· γιὰτί οἱ δυὸ αὐτὲς ἔννοιες εἶναι τόσο ἀχώριστα ἐνωμένες, πού ἡ πρακτικὴ ἐλευθερία θὰ μπορούσε νὰ ὀριστῆ μέσω τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς βούλησης ἀπὸ κάθε ἄλλο νόμο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἡ ἐλευθερία μιᾶς ἀποτελεσματικῆς αἰτίας εἰδικῶς στὸν αἰσθητὸ κόσμο, δὲν μπορεί καθόλου νὰ γνωστῆ σχετικὰ μὲ τὴν δυνατότητά της, κι' εἴμαστε τυχεροὶ πού μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε πὼς δὲν ὑπάρχει τίποτα, πού νὰ τὴν ἀποκλείη καὶ πού τώρα, μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, πού ἀπαιτεῖ τὴ δυνατότητα αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὴν παραδεχτοῦμε.

Ἐπειδὴ ὅμως ὑπάρχουν πολλοὶ ἀκόμα, πού πιστεύουν πὼς μπορούν νὰ ἐξηγήσουν αὐτὴ τὴν ἐλευθερία σύμφωνα μὲ ἐμπειρικὲς ἀρχὲς καὶ τὴν θεωροῦν σὰν μιὰ ψυχολογικὴ ιδιότητα, πού τὴν ἐξηγήσῃ της μπορούμε νὰ τὴ βροῦμε σὲ μιὰ καλύτερῃ ἔρευνα τῆς φύσης τῆς ψυχῆς καὶ τῶν κινήτρων τῆς βούλησης καὶ δὲν τὴ θεωροῦν σὰν ὑπερβατικὸ κατηγόρημα τῆς αἰτιότητας ἐνὸς ὄντος, πού ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο κι' ἔτσι ἀναί-

ροῦν τὸν ἴδιο τὸν ἠθικὸ νόμο, γι' αὐτὸ θὰ χρειαστῆ νὰ ὑπερασπιστοῦμε ἀκόμα ἀπ' αὐτὴ τὴν αὐταπάτη καὶ νὰ παρουσιάσουμε τὸν ἔμπειρισμὸ σ' ὅλη τὴ γυμνότητα τῆς ἐπιπολαιότητάς του.

Ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας, σὰν φυσικῆς ἀναγκαιότη-
τας, κατὰ τὴ διαφορὰ τῆς πρὸς τὴν αἰτιότητα σὰν ἐλευ-
θερία, ἀφορᾷ μόνον τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων, ἐφ'
ὅσον εἶναι καθορισμένη στὸν χρόνον, ἄρα σὰν φαινομένων,
ἀντίθετα πρὸς τὴν αἰτιότητά τους σὰν πράγματα καθ'
ἑαυτὰ. Ἄν, τώρα, πέρνουμε τοὺς καθορισμοὺς τῆς ὑ-
παρξῆς τῶν πραγμάτων στὸ χρόνο, γιὰ καθορισμοὺς τῶν
πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ (ὅπως συνήθως γίνεται), τότε ἡ
ἀναγκαιότητα τῆς αἰτιακῆς σχέσης δὲν μπορεῖ μὲ κτι-
νένα τρόπο νὰ ἐνωθῆ μὲ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ ἀντιτίθεν-
ται ἢ μὲ τὴν ἄλλη κατὰ ἀντιφατικὸ τρόπο.

Γιατὶ ἀπὸ τὴν πρώτη βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς
κάθε στοιχεῖο, ἄρα καὶ κάθε πράξη, ποὺ συμβαίνει σὲ
μιὰ ὠρισμένη στιγμή, εἶναι ἀναγκαστικὰ καθωρισμένο ἀπὸ
ὅ,τι ὑπῆρξε στὸν προηγούμενον χρόνο. Τώρα, μιὰ καὶ δὲν
ἔχω πιά στὴν ἐξουσία μου τὸν περασμένο χρόνο, κάθε
πράξη μου πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ καθορίζεται ἀπὸ στοι-
χεῖα, ποὺ δὲν τὰ ἔχω στὴν ἐξουσία μου, δηλ. τὴ στιγμή
ποὺ ἐνεργῶ δὲν εἶμαι ποτεῖ ἐλεύθερος. Κι' ἂν ἀκόμα πα-
ραδεχόμενα ὁλόκληρη τὴν ὑπαρξή μου ἀνεξάρτητη ἀπὸ
κάθε ἐξωτερικὴ αἰτία (π.χ. ἀπὸ τὸν Θεό), ἔτσι ποὺ οἱ
καθοριστικὲς αἰτίες τῆς αἰτιότητάς μου κι' ὁλόκληρης τῆς
ὑπαρξῆς μου νὰ μὴν ἦσαν καθόλου ἔξω ἀπὸ μένα, πάλιν
αὐτὸ δὲν θὰ μετέβαλλε κατὰ τὸ παραμικρὸ αὐτὴν τὴν
ἀναγκαιότητα σὲ ἐλευθερία. Γιατὶ κάθε στιγμή βρίσκο-
μαι κάτω ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ εἶμαι ὑποχρεωμένος
νὰ ἐνεργῶ μέσω ἐκείνου ποὺ δὲν εἶναι σ τ ῆ ν
ἐ ξ ο υ σ ί α μ ο υ καὶ ἡ ἀπεριόριστη σειρά τῶν a r a g-
t e p r i o r i σ τ ο ι χ ε ῖ ω ν, ποὺ θὰ ἐκολουθοῦσε πάντοτε κατὰ
μιὰ τάξη προκαθορισμένη, δὲν θὰ ἄρχιζε ποτεῖ μόνη
της, θὰ ἦταν μιὰ ἐξακολουθητικὴ φυσικὴ ἀλυσίδα καὶ

ἄρα ἡ αἰτιότητά μου δὲν θὰ ἦταν ποτὲ ἐλευθερία.

Τὴν ἐλευθερία φυσικά, σχετικὰ μὲ ἓνα ὄν, πού ἡ ὑπαρξή του εἶναι καθωρισμένη στὸ χρόνο, δὲν μπορούμε νὰ τὴν βγάλουμε ἀπὸ τὸ νόμο τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας ὅλων τῶν στοιχείων τῆς ὑπαρξῆς του, ἄρα καὶ τῶν πράξεών του. Ἀλλὰ, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ νόμος ρυθμίζει ἀναπόφευκτα κάθε αἰτιότητα τῶν πραγμάτων, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξή τους εἶναι καθωρισμένη σ τ ὸ χ ρ ὀ ν ο, γιὰ τοῦτο ἂν ἔπρεπε αὐτὸ τὸ νόμο νὰ τὸν ἐφαρμόσουμε καὶ στὴν ὑ π α ρ ξ η τ ὶ ν π ρ α γ μ ᾶ τ ω ν κ α θ' ἕ α υ τ ᾶ, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπορρίψουμε τὴν ἐλευθερία σὰν ἔννοια μηδαμινὴ καὶ ἀσήμαντη. Ἄν λοιπὸν θέλουμε νὰ σώσουμε τὴν ἐλευθερία, δὲν μένει παρὰ νὰ ἐφαρμόσουμε τὸ νόμο τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας ἀπλῶς καὶ μόνο στὰ φαινόμενα, στὴν ὑπαρξὴ δηλ. τῶν πραγμάτων ἐφ' ὅσον εἶναι καθωριστὴ στὸ χρόνο καὶ τὴν ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α σ τ ὸ ἴ δ ι ο τ ὸ ὄ ν σ ᾶ ν π ρ ᾶ γ μ α κ α θ' ἕ α υ τ ὸ.

Τοῦτο δὲν μπορούμε νὰ τ' ἀποφύγουμε, ἂν θέλουμε νὰ κρατήσουμε ταυτοχρόνως τὶς δύο ἔννοιες ἀντίθετες τῆ μία στὴν ἄλλη. Ἀλλὰ στὴν ἐφαρμογή, ὅταν οἱ δύο ἔννοιες ἐνώνονται σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια πράξη, ὅταν θέλουμε νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴν ἔνωση, παρουσιάζονται τόσο μεγάλες δυσκολίες, πού κάνουν νὰ θεωρηθῇ ἀδύνατη μιὰ τέτοια ἔνωση.

"Ἄν πῶς γιὰ ἓναν ἄνθρωπο, πού σκάρωσε μιὰ κλοπή, πῶς ἡ πράξη του αὐτῆ, σύμφωνα μὲ τὸν φυσικὸ νόμο τῆς αἰτιότητας γιὰ τὶς καθοριστικὲς αἰτίες τοῦ προηγουμένου χρόνου, εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἀναγκαῖο, τότε ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ συμβῇ αὐτὴ ἡ πράξη. Πῶς τότε μπορούσε ὁ ἠθικὸς νόμος νὰ ὑποθέσῃ ὅτι αὐτὴ ἡ πράξη μπορούσε νὰ μὴ γίνῃ, ἀφοῦ διατάζει νὰ μὴ γίνῃ; Πῶς δηλ. αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ἐλεύθερος σχετικὰ μὲ τὴν πράξη αὐτῆ, τῆ στιγμῆ πού σ' αὐτὴ τὴν ἴδια πράξη ὑπόκειται σὲ μιὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα ἀναπόφευκτη;

Τὸ νὰ ζητήσουμε νὰ ξεφύγουμε μὲ τὸ ὅτι συμφωνεῖ ἀπλῶς τὸ εἶδος τῶν καθοριστικῶν αἰτιῶν τῆς αἰτιότητας κατὰ τὸν φυσικὸ νόμο πρὸς μιὰ σ υ γ κ ρ ι τ ι κ ῆ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Σύμφωνα μ' αὐτὴν ὀνομάζεται πράξις ἐλεύθερη ἐκείνη ποὺ ἔχει τὴν φυσικὴ καθοριστικὴ τῆς αἰτία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φορέως της, π.χ. ἐκείνη ἐνὸς σώματος, ποὺ ἐξαπολύθηκε στὸ κενό, ἂν βρῆσκειται σ' ἐλεύθερη κίνηση, ποὺ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση μεταχειριζόμαστε τὴ λέξις ἐλευθερία, ἐπειδὴ τὸ σῶμα, ἐνῶ κινεῖται δὲν σπρώχνεται ἀπὸ κάποιο πράγμα ἔξωτερικό. "Ὡς ὅπως ὀνομάζουμε ἐλεύθερη κίνηση τὴν κίνηση τοῦ ρολογιοῦ, γιατί μόνο του κινεῖ τὴ σφαιρα του, ποὺ γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ κινήθῃ ἀπ' ἔξω. "Ἔτσι καὶ τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, μολονότι εἶναι ἀναγκαιῆς γιὰ τὶς καθοριστικὰς αἰτίες των ποὺ προηγουῖνται χρονικῶς. ὁμως τὶς ὀνομάζουμε ἐλεύθερες, γιατί αὐτὲς οἱ αἰτίες εἶναι ἐσωτερικὲς παραστάσεις, ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς δικές μας δυνάμεις, ποὺ ἀπ' αὐτὲς κατὰ τὶς αἰτιακὰς περιπτώσεις δημιουργήθηκαν ἐπιθυμίαι, καὶ ἄρα ἐκτελέσθηκαν πράξεις γιὰ τὴν εὐχαρίστησή μας). Τοῦτο εἶναι ἓνα πενιχρὸ τέχνασμα, ποὺ μ' αὐτὸ αὐταπατῶνται μερικοὶ καὶ πιστεύουν πῶς ἔτσι, μὲ μιὰ μικρὴ λογομαχία, ἔλυσαν αὐτὸ τὸ τόσο δύσκολο πρόβλημα, ποὺ χιλιάδες χρόνια τώρα μάταια ἐργάσθηκαν γιὰ τὴ λύση του

Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς ἐλευθερίας, ποὺ πρέπει νὰ μπῆ γιὰ βάση τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δὲν ἐνδιαφέρει καθόλου νὰ ξέρουμε, ἂν ἡ καθωρισμένη κατὰ ἓνα φυσικὸ νόμο αἰτιότητα εἶναι ἀναγκαῖα μέσα καθοριστικῶν αἰτιῶν, ποὺ βρίσκονται μ ἔ σ α στὸ ὑποκείμενο ἢ ἔ ξ ω ἀπ' αὐτό καὶ στὴν πρώτη περίπτωση, ἂν μέσω τοῦ ἐνστίκτου ἢ μέσω καθοριστικῶν αἰτιῶν νοηθέντων ἀπὸ τὸ λογικό. "Ἄν οἱ καθοριστικὲς αὐτὲς παραστάσεις, κατὰ τὴν ὁμολογία τῶν ἰδίων ἀνθρώπων, ἔχουν μῶλα ταῦτα τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς τους στὸ χρόνο, σ τ ἦ ν π ρ ο η γ ο ὕ μ ε ν η π ρ ο ὕ π ό θ ε σ ἦ, κι' αὐτὴ ἡ προϋπόθεση

σὲ μιὰ προηγουμένη, καὶ πάει λέγοντας, τότε εἶναι βέβαια αὐτὲς οἱ παραστάσεις πάντοτε ἐσωτερικὲς, ἔχουν τὴν αἰτιότητα ψυχολογικὴ κι' ὄχι μηχανικὴ, δηλ. προκαλοῦν πράξεις μέσω παραστάσεων κι' ὄχι μέσω τῆς σωματικῆς κίνησης, εἶναι πάντοτε καθοριστικὲς αἰτίαι τῆς αἰτιότητας ἐνὸς ὄντος, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξὴ του εἶναι καθοριστὴ στὸ χρόνο, καὶ ἄρα κάτω ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τοῦ περασμένου χρόνου ποὺ ἐνεργοῦν ἀναγκαστικά. Οἱ προϋποθέσεις ὅμως αὐτὲς, ὅταν τὸ ὑποκείμενο ὀφείλει νὰ ἐνεργήσῃ, ὁ ἐνεῖναι πιὰ στὴν ἐξουσία του, καὶ ὑπονοοῦν βέβαια τὴν ψυχολογικὴ ἐλευθερία (ἂν θέλουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε αὐτὴ τὴ λέξη γιὰ μιὰ ἀπλὴ ἐσωτερικὴ ἀλυσίδα τῶν παραστάσεων τῆς ψυχῆς), ἀλλὰ ὑπονοοῦν ὅμως καὶ τὴν φυσικὴ ἀναγκαιότητα, καὶ ἄρα δὲν ἐπιτρέπουν μιὰ ὑπερβατικὴ ἐλευθερία, ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἐννοήσουμε σὰν ἀνεξαρτησία ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο καὶ ἄρα ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴ φύση γενικά, ἂν τὴν θεωρήσουμε σὰν ὑποκείμενο τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως στὸ χρόνο, ἢ καὶ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων, στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο μαζύ. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ἐλευθερία (στὴν τελευταία καὶ κύρια σημασία της), ποὺ μόνον αὐτὴ εἶναι πρακτικὴ a priori, δὲν εἶναι δυνατὸς ἠθικὸς νόμος, οὔτε καταλογισμὸς σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸ νόμο. Ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο, κάθε ἀναγκαιότητα τῶν ἀποτελεσμάτων στὸ χρόνο σύμφωνα μὲ τὸ φυσικὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὀνομασθῇ μηχανισμὸς τῆς φύσης, μολονότι μ' αὐτὸ δὲν ἐννοοῦμε πῶς τὰ πράγματα, ποὺ ὑποτάσσονται σ' αὐτόν, ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀληθινὲς ὑλικὲς μηχανές. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ συνδέσμου τῶν γεγονότων, σὲ μιὰ χρονικὴ σειρά, ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται κατὰ τὸν φυσικὸ νόμο. Τὸ ὑποκείμενο ποῦ μέσα του γίνεται αὐτὴ ἡ ροή, μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ ὑλικὸ αὐτόματο, ὅταν τὸ μηχανικὸ ὄν κινεῖται μέσω τῆς ὕλης, ἢ κατὰ τὸν Leibniz πνευ-

ματικόν, όταν κινήται μέσω παραστάσεων. Κι' ἂν ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησός μας δὲν ἦταν ἄλλη παρὰ ἡ τελευταία (π.χ. ἡ ψυχολογική καὶ συγκριτική, ὄχι ἡ ὑπερβατική δηλ. ἀπόλυτη), αὐτή, στήν οὐσία της, δὲν θὰ ἦταν τίποτα καλλίτερο παρὰ ἡ ἐλευθερία ἑνὸς αὐτόματου, ποῦ μιὰ κι' ἐκουοδίστηκε, κινεῖται μόνο του.

Τώρα, γιὰ ν' ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὴν παροῦσα περιπτώση τὴ φαινομενικὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ μηχανισμό καὶ τὴν ἐλευθερία σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια πράξη, πρέπει τὰ θυμηθοῦμε ἐκεῖνο ποῦ εἶπαμε στὴν κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου: πὼς ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ συνυπάρχη μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ ὑποκειμένου εἶναι σύμφυτη μὲ τοὺς καθορισμοὺς τοῦ πράγματος ἐκεῖνου ποῦ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τοῦ χρόνου· ἡ ἀναγκαιότητα ἄρα αὐτὴ εἶναι σύμφυτη μὲ τοὺς καθορισμοὺς τοῦ ὑποκειμένου σὰν φαινομένου· πὼς ἂν αὐτὴ τὴν ἀποψη οἱ καθοριστικὲς αἰτίες κάθε πράξης του βρίσκονται σὲ ὅ,τι ἀνήκει στὸν περασμένο καιρὸ, καὶ δὲν εἶναι πιά στὴν ἐξουσία του (σ' αὐτὲς τὶς καθοριστικὲς αἰτίες πρέπει νὰ περιλάβουμε καὶ τὶς παλιὲς πράξεις του καὶ τὸ χαρακτῆρα του σὰν φαινόμενο ποῦ στὰ μάτια του μπορεῖ νὰ εἶναι καθωρισμένο μέσω αὐτῶν τῶν πράξεων). Ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο ποῦ ἔχει ἄλλωστε συνείδηση ἑαυτοῦ, σὰν πρᾶγμα καθεαυτοῦ, θεωρεῖ ἐπίσης τὴν ὑπαρξή του, ἐφ' ὅσον δὲν βρίσκεται κάτω ἀπὸ χρονικὲς προϋποθέσεις καὶ θεωρεῖ καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, σὰν κάτι ποῦ καθορίζεται μόνο σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους ποῦ θέτει μόνο του μὲ τὸ λογικόν του· καὶ σ' αὐτὴ του τὴν ὑπαρξὴ δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸ τίποτα προγενέστερο ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς βούλησός του· ἀλλὰ κάθε πράξη καὶ γενικὰ κάθε καθορισμὸς τῆς ὑπαρξῆς του, πὸν μεταβάλλεται κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ αἰσθησὴ κι' ἀκόμα ὁλόκληρη ἢ συνέχεια τῆς ὑπαρξῆς του σὰν αἰσθητοῦ ὄντος, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ στὴ

συνείδηση τῆς νοητικῆς του ὑπαρξῆς, παρὰ μόνο σὰν συνέχεια καὶ ποτὲ σὰν καθοριστικὴ αἰτία τῆς αἰτιότητάς του σὰν νοοῦμενο. Ἄπ' αὐτῆ τώρα τὴν ἀποψη τὸ λογικὸ ὄν μπορεί νὰ πῆ γιὰ κάθε πράξη πού κάνει ἀντίθετη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο (μολονότι αὐτὴ ἢ πράξη σὰν φαινόμενο καθορίζεται ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ σὰν τέτοια εἶναι ἀναγκαῖα), πὼς θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἀποφύγη γιὰτὶ αὐτὴ ἢ πράξη, μὲ ὅλο τὸ παρελθὸν πού τὴν καθορίζει ἀνήκει σ' ἓνα μοναδικὸ φαινόμενο τοῦ χαρακτηῖρα πού μόνος του τὴν προκαλεῖ καὶ πού σύμφωνα μ' αὐτὸ ἀποδίδει στὸν ἑαυτὸ του, σὰν σὲ μιὰ αἰτία ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε αἰσθητικότητα, τὴν αἰτιότητα ἐκείνων τῶν ἴδιων φαινομένων.

Μὲ τοῦτο συμφωνοῦν στὴν ἐντέλεια καὶ οἱ ἀποφάσεις τῆς θαυμαστῆς αὐτῆς δύναμης, πού βρίσκεται μέσα μας καὶ πού τὴν ὀνομάζουμε συνείδηση. Ἐνας ἄνθρωπος μπορεί νὰ προσπαθῆσῃ ὅσο θέλῃ νὰ παρουσιάσῃ τὴ συμπεριφορὰ του, τὴν ἀντίθετη πρὸς τὸ νόμο, ὃ ὁποῖος ὑπάρχει στὴ μνήμη του, σὰν ἓνα ἀσήμαντο λάθος, σὰν μιὰ ἀπλή ἀπροσεξία, πού δὲν μπορούσε ἐντελῶς νὰ τὴν ἀποφύγη καὶ ἄρα σὰν κάτι τι, πού παρασύρθηκε σ' αὐτό, ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας καὶ νὰ δηλώσῃ πὼς ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι ἀθῶος. Μ' ὅλα αὐτὰ ὅμως αἰσθάνεται πὼς ὁ δικηγόρος πού μιλάει γιὰ χάρη του, δὲν μπορεί νὰ βουβάνῃ μέσα του τὸν κατήγορο, τὴ στιγμὴ πού συναισθάνεται πὼς ὅταν ἐγκληματοῦσε ἦταν κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, δηλ. εἶχε τὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας του· καὶ ὅπωςδὴποτε ἐξηγεῖ τὴν ἔλλειψή του, μὲ μιὰ κακὴ συνήθεια, πού τὴν ἀπέκτησε σιγὰ σιγὰ, παραμελώντας τὴν προσοχὴ στὸν ἑαυτὸ του, ὡς τὸ σημεῖο πού νὰ μπορῆ νὰ θεωρῆ τὴν ἔλλειψή του σὰν μιὰ φυσικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς συνήθειας. Τοῦτο ὅμως δὲν μπορεί νὰ τὸν γλυτώσῃ ἀπὸ τὸ ν' ἀποδοκιμάσῃ καὶ ἐπιπλήξῃ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸ του. Πάνω σ' αὐτὸ βασίζεται κι' ἡ μετάνοια γιὰ μιὰ παλῆα

πράξη, κάθε φορά που τὴ θυμώμαστε: αἴσθημα πόνου που προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ διάθεση καὶ που ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, εἶναι τόσο κενὸ, ἔτσι που δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ, ὥστε αὐτὸ που συνέβηκε νὰ μὴν εἶχε συμβῆ καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ ἄτοπο.

Ἄλλὰ σὰν πόνος ἢ μετάννοια εἶναι ἐντελῶς νόμιμη γιατί τὸ λογικὸ, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῆς νοητικῆς μας ὑπαρξῆς, δηλ. τὸν ἠθικὸ νόμο, δὲν ἀναγνωρίζει καμμιά χρονικὴ διαφορὰ καὶ ρωτᾷ μονάχα ἂν μπορῆ νὰ μοῦ καταλογισθῆ τὸ ἀποτέλεσμα σὰν γεγονός, ὅποτε ἐξακολουθεῖ πάντοτε τὸ αἴσθημα τῆς μετάννοιας, ἀδιάφορο ἂν ἡ πράξη τελέσθηκε τώρα ἢ στὸ παρελθόν. Γιατί ἡ αἰσθητὴ ζωὴ, σχετικὰ μὲ τὴ νοητικὴ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς της (τῆς ἐλευθερίας), ἔχει τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα ἐνὸς φαινομένου, που ἔφ' ὅσον περιέχει ἀπλῶς ἐκδηλώσεις τῆς πρόθεσης, που ἀφορᾷ τὸν ἠθικὸ νόμο (τοῦ χαρακτῆρα), δὲν πρέπει νὰ κριθῆ κατὰ τὴν φυσικὴ ἀναγκαιότητα, που ἀρμόζει σ' αὐτὴν σὰν φαινόμενο που εἶναι, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἀπόλυτο αὐθορμητισμὸ τῆς ἐλευθερίας. Μποροῦμε ἄρα νὰ παραδεχτοῦμε πῶς, ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουμε γιὰ τὸν τρόπο τῆς σκέψης ἐνὸς ἀνθρώπου, που ἐκδηλώνεται στὶς ἐσωτερικὲς καὶ τὶς ἐξωτερικὲς του πράξεις, μιὰ γνώση τόσο βαθειά, ὥστε νὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε κάθε κίνητρο αὐτῶν τῶν πράξεων, καὶ τὸ πιὸ ἐλάχιστο, καὶ ταυτοχρόνως καὶ ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς εὐκαιρίες, που ἐπιδρροῦν ἀπάνω σ' αὐτὰ τὰ κίνητρα, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ ὑπολογίσουμε μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα που καθορίζουμε μιὰ ἐκλείψη τοῦ ἡλίου ἢ τῆς σελήνης, τὸν τρόπο τῆς συμπεριφορᾶς ἐνὸς ἀνθρώπου στὸ μέλλον, καὶ μολαταῦτα νὰ βεβαιώσουμε ταυτοχρόνως, πῶς ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς εἶναι ἐλεύθερος. Ἄν δηλ. εἶχαμε καὶ μιὰ ἄλλη ὄραση (που στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν τὴν ἔχομε, ἀλλὰ στὴ θέση της ἔχομε τὴ λογικὴ ἐννοια), μιὰ νοητικὴ ἐποπτεία τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου, πάλιν θὰ διακρί-

ναμε πὼς ὀλόκληρη αὐτὴ ἢ ἄλυσσιδα τῶν φαινομένων, σχετικὰ μὲ ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὸν ἠθικὸ νόμο, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν αὐθορμητισμὸ τοῦ ὑποκειμένου, σὰν πράγματος καθ' ἑαυτὸ· αὐθορμητισμὸ, πού τὸν καθορισμὸ του δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ μᾶς τὸν δώσῃ μιὰ φυσικὴ ἐρμηνεία. Μιὰ καὶ λείπει αὐτὴ ἢ ἐποπτεία, ὃ ἠθικὸς νόμος μᾶς βεβαιώνει γιὰ τὴ' διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ σχέση τῶν πράξεών μας, σὰν φαινομένων πρὸς τὸ αἰσθητὸ ὄν τοῦ ὑποκειμένου μας, καὶ στὴ σχέση κατὰ τὴν ὁποία αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ αἰσθητὸ ὄν ἀναφέρεται στὸ νοητικὸ ὑπόστρωμα, πού βρίσκεται μέσα μας. Σ' αὐτὴ τὴ θεώρηση πού εἶναι φυσικὴ στὸ λογικὸ μας μολονότι ἀνεξήγητη, μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν καὶ οἱ κρίσεις, πού, μολονότι δόθηκαν μὲ πολλοὺς δισταγμούς, φαίνονται στὸ πρῶτο βλέμμα ἀντίθετες πρὸς κάθε δικαιοσύνη. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, πού ὠρισμένοι ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν παιδική τους ἡλικία, μὲ μιὰ ἀνατροφή πού γιὰ ἄλλους ὑπῆρξε εὐεργετικὴ, δείχνουν μολαταῦτα μιὰ τόσο πρόωρη διαστροφή καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ μεγαλώνουν ἔτσι, ὥστε ὅταν γίνουν ἄνδρες νὰ θεωροῦνται γιὰ ἐκ γενετῆς ἐγκληματῆς καὶ σὰν χαρακτηρὲς ἀδιόρθωτοι. Κι' ὅμως δικάζονται γιὰ ὅ,τι κάνουν καὶ δὲν κάνουν, τοὺς καταλογίζεται ἢ εὐθύνη τοῦ ἀδικήματός τους κι' αὐτὰ τὰ ἴδια ἀκόμα τὰ παιδιά βρίσκουν τόσο θεμελιωμένο μέσα τους αὐτὸ τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς σὰν νὰ ἦταν ὑπεύθυνοι, ὅπως ὁ κάθε ἄνθρωπος, παρὰ τὴν ἀθεράπευτη φύση τοῦ χαρακτηρῆ τους. Τοῦτο δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμβῆ, ἂν δὲν προῦποθέταμε πὼς κάθε τι πού προέρχεται ἀπὸ τὸ αὐτεξούσιό τους (ὅπως, χωρὶς ἀμφιβολία, κάθε ἐκούσια πράξη) ἔχει γιὰ βάση μιὰ ἐλεύθερη αἰτιότητα, πού ἀπὸ τὴν πιὸ μικρὴ τους ἡλικία φανερώνει ὁ χαρακτηρὲς τους στὰ φαινόμενά του (τὶς πράξεις), τὰ ὁποία ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία τοῦ τρόπου τῆς συμπεριφορᾶς, μᾶς κἀνὸν νὰ γνωρίσουμε μιὰ

φυσική συνάφεια. Τοῦτο ὁμως δὲν πρέπει νὰ τὸ θεωρή-
σουμε πὼς ἀποτελεῖ μιὰ ἀναπότρεπτη κακὴ φύση τῆς
βούλησης, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα κακῶν ἀρχῶν ποὺ
ἐλεύθερα καθιερώθηκαν καὶ εἶναι ἀμετάβλητες, καὶ μᾶς
κάνει νὰ θεωρήσουμε τὸν ἔνοχο ἀκόμα πιὸ ὑπεύθυνο
καὶ ἄξιο τιμωρίας.

Ἀποτελεῖ ἀκόμα μιὰ δυσκολία γιὰ τὴν ἐλευθερία,
τὸ ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἑνωμένη μὲ τὸ μηχανισμό
τῆς φύσης σὲ ἓνα ὄν ποὺ ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο.
Κι' αὕτη ἡ δυσκολία, μ' ὅλα ὅσα εἶπαμε μέχρι ἐδῶ,
μπορεῖ νὰ φέρῃ τὴν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν τῆς ἐ-
λευθερίας. Μιὰ λεπτομέρεια ὁμως μᾶς κάνει ἀκόμα νὰ
ἐλπίσουμε πὼς θὰ γλυτώσουμε αὐτὸ τὸν κίνδυνον τῆς
ἐλευθερίας· τὸ ὅτι, δηλαδή, ἡ ἴδια αὕτη δυσκολία κατα-
πολεμᾷ πολὺ πιὸ δυνατὰ (καὶ στὴν πράξιν, ὅπως θὰ
δοῦμε, καταπολεμᾷ μόνον αὐτό) τὸ σύστημα, κατὰ τὸ
ὁποῖον τὴν καθοριστέαν στὸ χωρὸν καὶ στὸ χρόνον ὑπαρξὴν
τὴν πέρνουμε σὰν ὑπαρξὴν τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά·
αὕτη ἄρα ἡ δυσκολία, δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐγκατα-
λείψουμε τὴν κύρια ὑπόθεσίν μας τῆς ἰδανικότητος τοῦ
χρόνου, σὰν ἀπλῆς μορφῆς τῆς αἰσθητικῆς μας ἐπο-
πτείας, καὶ ἄρα σὰν ἀπλὸν τρόπον παράστασης, ποὺ εἶναι
χαρακτηριστικὸν τοῦ ὑποκειμένου, ὅσο ἀνήκει στὸν αἰ-
σθητὸν κόσμον, καὶ χρειάζεται ἄρα μόνον νὰ ἐνώσουμε μ'
αὕτη τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας.

Κι' ἂν ἀκόμα παραδεχτοῦμε πὼς ἓνα ὠρισμένο ὄν
μὲ διάννοια, σχετικὰ μὲ μιὰ δεδομένη πράξιν, μπορεῖ νὰ
εἶναι ἀκόμα ἐλεύθερον, μολονότι σὰν ὑποκείμενον ποὺ ἀ-
νήκει στὸν αἰσθητὸν κόσμον σχετικὰ μὲ τὴν ἴδιαν αὕτην
πράξιν καθορίζεται ἀπὸ μηχανικὰς προϋποθέσεις, πάλιν
φαίνεται ὅτι, ἀμέσως μόλις παραδεχτοῦμε πὼς ὁ Θεὸς,
σὰν πρώτη παγκόσμιαν ὑπαρξὴν, εἶναι ἐπίσης ἡ αἰτία τῆς
ὑπαρξὸς τῆς οὐσίας (μιὰ πρότασις, ποὺ δὲν μπορούμε
ποτὲ νὰ τὴν ἀπορρίψουμε, χωρὶς ν' ἀπορρίψουμε ταυτά-
χρόνως τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ σὰν οὐσίαν ὅλων τῶν οὐ-

σιῶν καὶ ἄρα τὴν ἐπάρκειά του σὲ ὅλα, πού στη θεολογία ἀπ' αὐτὴν ἐξαρτᾶται τὸ πᾶν), πρέπει μαζὺ νὰ παραδεχτοῦμε πῶς οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν τὴν καθοριστικὴ τους ἀρχὴ σὲ ὅ,τι εἶναι ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τους. δηλ. στὴν αἰτιότητα ἐνὸς ὑπεριότου ὄντος ξεχωριστοῦ (ἀπὸ τὸ ὄν πού ὑπέθεσαμε παραπάνω), ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου κι' ὁ ὀλοκληρωτικὸς καθορισμὸς τῆς αἰτιότητάς του. Πράγματι, ἂν οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἀνήκουν στοὺς καθορισμοὺς του στὸν χρόνο δὲν ἦσαν ἀπλοὶ καθορισμοὶ τοῦ ἀνθρώπου σὰν φαινόμενον, ἀλλὰ σὰν πράγματος καθ' ἑαυτό, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ διατηρήσουμε τὴν ἐλευθερία. Τότε ὁ ἀνθρώπος θὰ ἦταν μιὰ μαριονέττα, ἕνα αὐτόματο τοῦ Vaucanson, κατασκευασμένο ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο μαέστρο ὅλων τῶν ἔργων τῆς τέχνης κι' ἡ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του θὰ τὸ ἔκανε ἕνα σκεπτόμενο αὐτόματο, πού ὅμως σ' αὐτὸ ἡ συνείδηση τοῦ ἀυθορμητισμοῦ του, ἂν τὴν ἔπερνε γιὰ ἐλευθερία, θὰ ἦταν μιὰ ἀπλὴ ἀνταπάτη. Τοῦτο μόνο συγκριτικὰ θὰ ἄξιζε νὰ τ' ὀνομάσουμε ἐλευθερία, ἀφοῦ μιὰ μεγάλη σειρὰ καθοριστικῶν αἰτιῶν, πού προηγήθηκαν ἀπὸ τὴν κίνησή του, εἶναι βέβαια ἐσωτερικὲς, ἀλλὰ ἡ τελευταία καὶ ἀνώτατη αἰτία βρίσκεται ὀλοκληρωτικὰ σ' ἕνα ξένο χέρι. Γιὰ τοῦτο δὲν καταλαβαίνο πῶς ἐκεῖνοι, πού ἐπιμένουν νὰ θεωροῦν ἀκόμα τὸν χρόνον καὶ τὸν ὄντο σὰν καθορισμοὺς πού ἀνήκουν στὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά, θέλουν ἔδῳ ν' ἀποφύγουν τὸ πεπωμένο τῶν πράξεων· ἢ ἂν παραδέχονται καὶ τὸν χρόνον καὶ τὸν ὄντο σὰν προϋποθέσεις πού ἀνήκουν ἀναγκαστικὰ στὴν ὑπαρξὴ τῶν πεπερασμένων καὶ δευτερογενῶν ὄντων, ἀλλ' ὄχι στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχικοῦ καὶ ἀπεριόριστου ὄντος, πῶς θέλουν νὰ δικαιολογήσουν τὸ ἀπὸ ποῦ πέρνουν τὸ δικαίωμα νὰ κάνουν μιὰ τέτοια διάκριση, ἢ μᾶλλον πῶς θέλουν ν' ἀποφύγουν τὴν ἀντίφασιν τοῦ

πέφτουν ὅταν θεωροῦν τὴν ὑπαρξὴ στὸ χρόνο σὰν καθορισμὸ ἀναγκαστικὰ συναφῆ μὲ τὰ πεπερασμένα πράγματα καθ' ἑαυτά, ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ αἰτία τοῦ χρόνου (ἢ τοῦ χώρου) τοῦ ἴδιου (γιατὶ ὁ χρόνος πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν ἀναγκαῖα a priori προϋπόθεση τῶν πραγμάτων). Ἄρα καὶ ἡ αἰτιότητά του σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ χρόνο, πρέπει νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ προϋποθέσεις, κι' ἔτσι παρουσιάζονται ἀναπόφευκτα ὅλες οἱ ἀντιφάσεις σχετικὰ μὲ τὸ ἀπεριοριστο τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του.

Ἀντίθετα σὲ μᾶς εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ διακρίνουμε τὸν καθορισμὸ τῆς θείας ὑπαρξῆς, σὰν ἀνεξάρτητης ἀπὸ ὅλες τὶς προϋποθέσεις τοῦ χρόνου, ἀπὸ ἐκείνην ἑνὸς ὄντος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, θεωρώντας τὴν πρώτη σὰν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος καθ' ἑαυτό, καὶ τὴ δεύτερη σὰν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος σὰν φαινόμενο. Γιὰ τοῦτο, ἂν δὲν παραδεχτοῦμε τὴν ἰδανικότητα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, παραμένει μόνον ὁ Σπιννοζισμὸς, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι καθορισμοὶ οὐσιώδεις τοῦ ἴδιου τοῦ ἀρχικοῦ ὄντος· ἀλλὰ τὰ πράγματα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπ' αὐτὸ δὲν εἶναι κι' αὐτὰ οὐσίαι, παρὰ μόνον ἀπλῶς τυχαῖα περιστατικὰ συναφῆ μὲ τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ ὄν, γιατί ἂν αὐτὰ τὰ πράγματα ὑπάρχουν ἀπλῶς σὰν ἀποτελέσματά του στὸ χρόνο, ποὺ ποῦτος θὰ ἦταν ὁ ὅρος τῆς ὑπαρξῆς τους σὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, ἀκόμα κι' οἱ πράξεις αὐτῶν τῶν ὄντων θὰ ὄφειλαν νὰ εἶναι ἀπλῶς πράξεις του, ποὺ αὐτὸ τὸ ὄν θὰ ἔκανε σὲ ὁποιοδήποτε τόπο καὶ χρόνο.

Γιὰ τοῦτο ὁ Σπιννοζισμὸς, παρὰ τὸ ἄτοπο τῆς βασικῆς του ἰδέας, ὅμως βγάζει λογικώτερα συμπεράσματα ἀπὸ κεῖνα ποὺ μποροῦν νὰ βγοῦν κατὰ τὴ θεωρία τῆς δημιουργίας, ἂν ἐκεῖνα, ποὺ τὰ παραδέχονται σὰν οὐσίαι καὶ σὰν ὄντα ποὺ ὑπάρχουν καθ' ἑαυτά.